

Ненад Лемајић*

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за историју

Оригинални научни рад

УДК 061.27(497.11)“04/14”

DOI 10.7251/SIC0219025L

КТИТОРСКА ДЕЛАТНОСТ СРПСКИХ ПРВАКА И СТАРЕШИНА РАНОГ ОСМАНСКОГ ПЕРИОДА**

Апстракт: Српски прваци и старешине раноосманског периода су као друштвена групација настали уздизањем влашких старешина које су се ангажовале у процесу насељавања и у војној служби, те од ситних феудалаца и војника позне средњовековне српске држава и понеког крупнијег феудалца. Та групација је постојала више од столећа да би лагано и готово неприметно, од половине па до краја XVI столећа, почела да копни. Током тог периода многи српски прваци су се бавили и ктиторском делатношћу што сведочи о развијеној идентитетској свести и верској духовности међу њима. Структура познатих историјских извора је таква да се о тим активностима може говорити тек фрагментарно и без могућности потпуног научног вредновања са временског, територијалног и квалитетног аспекта.

Кључне речи: Српски прваци, ктиторство, манастири.

* nenadlemajic@yahoo.com

** Рад је фазни резултат Покрајинског пројекта: *Интеракција култура, привредни токови и социјалне структуре на тлу Војводине као историјски процес дугог трајања (од Антике до 16. века)*.

Ради даље експанзије Османско царство је у свом продору на Балканско полуострво правило савезе са одређеним друштвеним слојевима, групама и појединцима. Османлије су се тако лакше учвршћивале на новоосвојеним територијама. Када би временом постигли стабилност на новоосвојеним територијама почињали су са процесом смањења дотадашњих привилегија. Такав поступак је примењен и у случају српских првака и старешина раноосманског периода. Ова групација је настала уздизањем влашких старешина које су се ангажовале у процесу насељавања и у војној служби, ангажовањем ситних феудалаца и војника позне средњовековне српске држава и понеког крупнијег феудалца. Та групација је лагано и готово неприметно, од половине па до краја XVI столећа, почела да копни. Османлије који су због својих државних и војних потреба били инспиратори њеног настајања, из истих разлога су је и угасили. Када су се границе и ратни сукоби померили ван српских етничких простора али и због сложених друштвених процеса у царству, који су довели да потискивања хришћана из привилегованих категорија друштва, нови српски прваци су сведени на положај раје или су прихватили ислам како би се одржали у вишим друштвеним слојевима османског друштва. Неки међу њима су одлазили у хришћанске земље покушавајући да опстану у другачијим околностима. Током периода који је потрајао више од века многи српски прваци су се бавили и ктиторском делатношћу. Структура познатих историјских извора је таква да се о тим активностима може говорити тек фрагментарно и без могућности потпуног научног вредновања са временског, територијалног и квалитетног аспекта.

Први услов за ктиторску делатност српских првака биле су њихове економске позиције. Економска основа српских старешина била је неуједначена, као што је био неуједначен сам положај тог слоја и начин његовог формирања унутар разних држава и у разним временским раздобљима. Првачки слој у Османском царству и хришћанским земљама у много чему се разликовао и по својим економским основама. Иако бројем много мањи српски прваци у Угарској су имали и највеће поседе. Првачки слој је своју економску моћ ту градио или на поседима и с тим у вези

племићким статусу, добијеним готово искључиво за војне службе, или на служби у оквиру војне хијерархије Угарске. Ту службу су прваци обављали углавном у форми кастеланства или капетанства. Обично је положај кастелана, или нека ситнија служба, био прелазна фаза ка добијању сопственог властелинства. У годинама интензивних војних операција положај кастелана представљао је много реалнији извор моћи него титула племића и властелинство. Радич Божић и породица Бакић су били најмоћнији баш у време обављања низа кастеланских служби. Реална моћ функције и потпуно безвлашће омогућили су кастеланима да остваре знатне приходе.

Српски прваци у областима које су држале Османлије градили су своју моћ више на службама за рачун државе него на земљиштима које су поседовали. Тиме су се само уклапали у општи тренд Османског царства где је поседовање земљишта било веома условно и у правилу непосредно везано за службу. Тако је Павле Бакић свој успон у Османском царству много више дуговао службама које је вршио у корист Ферхат-паше, намесника у смедеревском санџаку, него својој кнежини од око педесет села. Кнежински прваци су власт над кнежином вршили у име султана и приходи које су тако остварили су у ствари приходи за службу и не долазе као производ неке сопствене власти над кнежином. Ти приходи по правилу нису били нарочито велики. Када је касније дошло до губитка влашког статуса великих група становништва, кнежеви и примићури су понегде стицањем баштинских или тимарских права компензовали изгубљене службе али је и овде заправо реч о замени једне врсте службе другом.¹

Првачки слој у до тада већ формираним племенима разликовао се од осталих првака својом економском основом у оној мери у којој се од њих разликовао и начином друштвеног успона. Двојност њиховог положаја огледала се у подршци племена и османских власти. Извори њихове економске моћи су зато двоструки, снага и моћ братства коме припадају и тимар који добијају од Османлија.²

¹ Богумил Храбак, *Власи старинци и досељеници у поречју западне Мораве (до 1570. године)*, Зборник Народног музеја, XX, Чачак, 1990, 29.

² О првачком слоју види Ненад Лемајић, *Српска елита на размеђу епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево, 2006.

Ктиторство и заштита цркве

Економско снажење првачког и старешинског слоја међу Србима до-вешће временом до развоја потреба у вези са сопственим духовним на-слеђем. У прво време ће се ова новонастала елита морати задовољити тек чувањем понеких преостатака духовности старе елите. Оно мало података о духовности и потреби за очувањем и испитивањем сопствене традиције углавном нам је сачувано као маргиналије на црквеним књигама писаним или штампаним током XV и XVI века. У почетку се у тим записима помињу првенствено представници старе елите и то углавном они који су прешли у Угарску. Углед тих феудалаца био је и тада веома висок. Тако у једној књизи из 1481. стоји забелешка да је преписана у време "благочастивог и христољубивог господина деспота Вука"³. У другој, писаној девет година касније, 1490. забележено је да је настала у дому Петра ловца риба у доба српског деспота Ђурђа и мајке му Ангелине.⁴ Не само ови насумице изабрани записи него и чињеница да је угарски краљ Матија Корвин члановима деспотске породице у Срему дао значајне поседе, сведоче о утицају старог племства међу српским становништвом. Тако записи бележе и смрт једне од најугледнијих чланица деспотске породице госпође Маре, ћерке Ђурђа Бранковића, 1479.⁵ Чланови ове породице били су најзначајнији подржаваоци културне делатности међу Србима и другим православним на тим просторима. На једном запису у књизи из 1513. забележено је да је писана у Сланкамену код благочастивог и христољубивог митрополита београдског, господина Максима, бившег деспота.⁶

У овом периоду настао је и велики број манастира на Фрушкој гори. Ктитори и градитељи ових манастира углавном су остали анонимни а они ретки који се помињу су чланови најугледније властеле из породице Бранковића. Тако су најпознатији фрушкогорски манастир Крушедол подигли

³ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи натписи*, I, Београд, 1902 (фототипско издање, Београд, 1982.) 111.

⁴ Исто, 113.

⁵ Исто, 110. О Мари Бранковић детаљно Ружа Ђук, *Царица Мара*, ИЧ, 1979, књ. XXV- XXVI, 53 – 95.

⁶ Исто, 128.

владика Максим Бранковић и његова мајка Ангелина. Ова породица позната је и као ктитор манастира на Светој гори Есфигмена и Светог Павла. Ктитори већине манастира на Фрушкој гори остају непознати али су први поуздани подаци о овим манастирима у документима из прве половине XVI века.⁷

На југу српских земаља у Црној Гори где се још увек крајем XV века одржавала каква таква самосталност нарочито се истакла породица Црнојевић а пре свега Иван и Ђурађ. Ђурађ Црнојевић је непосредно пред пропаст своје вазалне државе чак отпочео и са штампањем књига, па је уз помоћ свештеника Макарија одштампао октоих током 1493-94. године.⁸ Сигурно је да је ова делатност у последњој српској држави имала знатног одраза и у другим крајевима које су тада држале Османлије а поготово на нови српски првачки слој.

И док је старо српско племство нестајало племенски кнежеви, војводе и остали скоројевићи почели су усмјеравати своју материјалну моћ за подстицај културног и духовног стваралаштва. Чињеница је да из XV века готово нема ни маргиналних трагова о томе али то ће пре бити последица нестанка докумената него њихове незаинтересованости за духовну и културну афирмацију свог материјалног положаја. Већ поменути запис из 1490. говори о рибару Петру који је омогућио неком Јелисију да у његовом дому у Сланкамену препише јеванђеље.⁹ Ипак трагова првог меценства, па чак штавише и активног учешћа у изради књига за потребе цркве налазимо тек у другој деценији XVI века. Тада је Божидар Вуковић основао штампарију у Венецији. Он за себе каже да је ту дошао из своје отаџби-

⁷ О манастирима на Фрушкој гори постоји бројна литература. У најзначајнија дела спадају: Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683*, Београд, 1985; Олга Зиројевић, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад, 1992; Стефан Чакић, *Манастир Крушедол*, Нови Сад, 1991; Војислав Матић, *Манастир Беочин*, Нови Сад, 2006; Војислав Матић, *Манастир Крушедол*, Нови Сад, 2007; Мирослав Тимотијевић, *Манастир Крушедол, I-II*, Београд, 2008; Бранка Кулић, Недељка Срећков, *Манастири Фрушке горе*, Нови Сад, 1994; Бранка Кулић, *Манастир Раковац*, Нови Сад, 1999; Дејан Медаковић, *Света гора фрушкогорска*, 2007, 2010²; Динко Давидов, *Манастир Шишатовач*, зборник радова, Нови Сад, 1989; Динко Давидов, *Фрушкогорски манастири*, Београд, 1992;

⁸ *Стари српски записи натписи*, I, 111.

⁹ Исто, 128.

не Диоклеје из предела македонског града Подгорице "те видевши многе књиге на Фрушком, Грчком и другим језицима пожелеле да се и на српском штампа".¹⁰ Могуће да је Вуковић припадао нижем племству још у доба владавине Црнојевића.¹¹ Због неких разлога морао је побећи пред Османлијама у Венецију, где се почео бавити штампарством, будући да је то желео да ради од своје младости. У својим књигама је посебно наглашавао да жели да попуни празнине настале због турског пустошења.¹²

Необично је да прваци у Османској држави, поготово они везани за кнежине, иако су у појединим периодима поседовали знатно богатство, изгледа нису били спремни да се баве значајнијом ктиторском и покровитељском делатношћу. Тако да пример кнеза Радише Димитровића, покровитеља прве штампарије у Београду представља изузетак.¹³ Његов покушај је занимљив и због тога што су поред духовних могли постојати и материјални разлози за покретање штампарске делатности. Био би то јединствен пример да је неки кнез са овог подручја покушао да своје богатство увећа трговачком делатношћу.

Знатнију ктиторску делатност су развили прваци предводници племена и катуна. Тако је цркву Светог Николе у Тријебњу код Стоца градио 1534. војвода Радоје Храбрин из породице Храбрена Милорадовића.¹⁴ Чланови ове породице ће се и касније истицати помажући цркву и разне уметничке подухвате. Две године касније 1536. обновио је кнез Ђурђе Вранеш манастир Заступ. Он је довео мајсторе који су најпре обновили манастирске куполе а потом и живописце, од којих су једни украсили храм фрескама а други преписали неопходне богослужбене књиге.¹⁵ Исте године је и неки Барбил, син Вукосављев, тражио дозволу за обнову манастира

¹⁰ Исто, 139-140.

¹¹ Међу радовима о српском штампарству посебно су значајни чланци: Ђорђе Радојчић, *Карактер и главни моменти из прошлости српских штампарија*, Историјски записи, VI, св. 7-9, Цетиње, 1950, 255-279:

¹² *Стари српски записи и натписи*, I, 136.

¹³ Исто, 181.

¹⁴ Здравко Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1971, 156-157.

¹⁵ Катарина Мано-Зиси, *Рукописи књиге цркве св. Николе у Заступу*, зборник Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори, Цетиње, 1989, 181-202.

Довоље али ју је добио тек 1545.¹⁶ Обнова манастира Житомислића, за шта је добијена дозвола 1566. године, свакако је најзначајнији подухват породице Храбрена. Као обновитељи се помињу војвода Петар и Јован.¹⁷ На самом почетку XVII века манастир је поново обновљен, овај пут уз помоћ спахије Милисава.¹⁸ Знамо и за једну угледну породицу која је током тридесетих година XVI века обновила манастир Свете Тројице код Пљеваља да би се потом неки њени чланови ту и замонашили.¹⁹ Као ктитор цркве која је крајем XVI века изграђена у манастиру Светих арханђела Михајла и Гаврила у кањону реке Соваре (Црне реке) у близини данашњег Новог Пазара помиње се Никола чији је лик сачуван на фресци у манастиру.²⁰

Читав низ малих једнобродних црквица на овом подручју подигли су разни прваци али нам њихова имена нису сачувана осим изузетно као у случају војводе Бананина те Цвјетка Бананина и кнеза Грбача Цветковића који су подигли цркву Светог Јована у селу Петровићи код Билећа²¹ или војводе Радосава Храбрена који је подигао цркву посвећену Светом Петру и Павлу у селу Ошанићима код Стоца.²²

Кнежински прваци из смедеревског санџака и других крајева где су кнежине биле развијене изузетно ретко се помињу као ктитори цркава и манастира.²³ Један такав помен је из 1545. када је кнез Петар Велимиро-

¹⁶ Владимир Ћоровић, *Манастир Довоља*, Гласник Скопског научног друштва, XIII, Скопље, 1934. 41-45; Фехим Барјактаревић, *Турска документи манастира Св. Тројице код Пљевља*, Споменик СКА, I, XXIX, Други разред, Сарајево, 1935.

¹⁷ Владимир Ћоровић, *Херцеговачки манастири*, *Манастир Житомишљић*, Старице, X-XI, Београд, 1936, 6-7; Борис Нилевић, *Српски православна црква у у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије, 157-158*.

¹⁸ З. Кајмаковић, нав. дело, 228.

¹⁹ Сретен Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљевља*, Београд, 1974.

²⁰ Слободан Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, Београд, 1995, 431.

²¹ Војислав Кораћ – Војислав Ј. Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVII века*, Зборник Филозофског факултета, VIII, Београд 1964, 561-599.

²² Вероватно да ју је он подигао мада нема директне потврде осим његове надгробне плоче из 1505. године, *Стари српски записи и натписи*, I, 124.

²³ Тек неколико сачуваних имена ктитора манастира је из овог доба. Нека од њих су вероватно припадала средњовековном племству или православном свештенству. Ту бисмо најпре помисли на Јована и Бранка Влахића који су 1467. градили манастир Светог Марка Коришког у близини Призрена.

вић био ктитор цркве Светог Ђорђа, манастира Боговађа код Лајковца.²⁴ Нешто раније, 1510, се као ктитор живописа манастира Лапушња недалеко од Параћина у месту Луково помиње кнез Богоје са женом Маром.²⁵ Нисмо сигурни да ли су ове ретке белешке о српским првацима последица лошијег материјалног и друштвеног статуса кнежинских првака у односу на област племена или су организатори тих послова овде били свештеници па се кнежеви посебно не помињу. Највећи досези српских првака на простору данашње северне Србије биле су донације у облику новчаних прилога. Тако је у једној књизи из 1519. забележено да је купљена захваљујући Раду Ковачици који је приложио 100 аспри.²⁶ Неки кнез Радосав купио је пак једну црквену књигу 1541.²⁷ Књиге су тада куповане и прилозима обичног света, тако што би неки дао аспру други две а неки пет или шест аспри па се сакупило осамдесет колико је било довољно да књига остане у манастиру.²⁸ Чак и за моћне кнежеве и војводе попут Павла Бакића немамо потврде да су чинили ишта више сем већих или мањих новчаних донација чак и у периоду када живе у Угарској. Тако једно Павлово писмо упућено краљу Фердинанду из Ђера описује долазак калуђера због новчаних прилога.²⁹ У Угарској је однос српских првака према донацијама цркви био веома сличан. Изузетак свакако представља Стефан Штиљановић угледни Србин тог времена. Он је био тек кастелан Ладислава Мора, једног осредњег угарског феудалца, али је својим прилозима омогућио подизање неких манастира у Срему. Тако га традиција помиње као ктитора манастира Кувештина. Уз њега је поменут и велики жупан Теодор, који ипак није касније ушао у црквени култ као Штиљановић али је очито

²⁴ Олга Зиројевић, *Цркве и манастири*, 55; Слободан Живојиновић, *Манастир Боговађа*, Београд, 1971. Упореди са *Стари српски записи и натписи*, књ. 2, 285, запис 3627 где се као ктитори наводе спахије из Јабучја Павле и Јован Велимировић.

²⁵ Бранка Кнежевић, *Ктитори Лапушње*, Зборник ЛУ МС, 7, 1971, 37-52. Б. Кнежевић, *Манастир Лапушња*, Републички завод за заштиту споменика културе, Саопштења, XVIII, 1986, 83 – 114.

²⁶ *Стари српски записи и натписи*, I, 135.

²⁷ Исто, 165. приложио ју је манастиру Чокешина.

²⁸ Исто, 164.

²⁹ Алекса Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током и столећа*, Нови Сад, 1910, 121-123. Писмо Павла Бакића Фердинанду из Ђера од 21. априла 1534.

својим новцем помогао изградњу цркве. Удовица Стефана Штиљановића помиње се као ктитор манастира Петковице удаљеног свега неколико километара од Кувеждина. Овим делом се Стефан издигао изнад многих моћних Срба тог времена ипак остајући само један од усамљених примера међу новом српском елитом.³⁰ Неколико деценија доцније јављају се као ктитори манастира Новог Хопова двојица трговаца из Горњег Ковина Лацко и Марко Јовшић показујући да ће се нова елита формирати не само из слоја војничких вођа него и из слоја трговаца и грађана што ће постати константа код српске елите током наредна два века.³¹

Мада материјално и духовно слаба нова српска елита је као и добар део народа била свесна својих традиција. У једном запису из 1508. године забележено је да је састављен "у Хиландару у пустињи Светог Саве, првог архиепископа, наставника, учитеља и просветитеља своје отаџбине српске земље, у време када је земљама и царевима христјанским владао хулни и хришћанима злочастиви цар Бајазит".³² Мада је аутор очито црквено лице, запис одражава колико су традиције старе државе биле снажне.

Већа или мања одбојност према османској власти примећује се и у већини познатих српских записа а баш ни у једном нећемо о њој наћи ништа похвално. Записи се могу груписати у оне неутралне, као на пример у једној књизи из 1517. године где је забележено да је писана у доба цара Селима,³³ и оне у којима се Османлије означавају најпогрднијим именима као на пример "немилостиви и љути цар Сулејман", "злочативи и злонаравни и несити Јуда Мехмед-бег, цар који се уздигао до небеса а сићи ће до хада", или "триклети цар Бајазит".³⁴ Чак и они Срби који су се у османској служби уздигли до највиших положаја осећали су ту власт као терет. Тако Павле Бакић у једном писму из 1537. каже да су његови преци заједно са другима из разореног краљевства живели под суровом турском влашћу.³⁵

³⁰ Мита Костић, *Стеван Штиљановић*, Глас српске краљевске академије, СХ, Сремски Карловци, 1923.

³¹ Оливера Миловановић-Јовић, Петар Момировић, *Фрушкогорски манастири*.

³² *Стари српски записи и натписи*, 1, 124.

³³ Исто, 131.

³⁴ Исто, 109, 112. и 158.

³⁵ *Torok Balint eletehez*, Történelmi Tar, 1879, 192-193.

Због тога су Срби били склони да прелазе у суседне хришћанске земље мада су се и тамо осећали туђинцима. Божидар Вуковић је забележио да се нашао у великој јереси римској у западним италским странама.³⁶

Прва генерација Јакшића трудила се пак да очува своје етничке корене. Тако се у повељи манастиру Хиландару од 26. маја 1506. жена Стефана Јакшића старијег, Милица, обавезала да ће сваке године прилагати по сто тридесет дуката. Уз њу су потписани и њени синови Стефан и Марко.³⁷ Слично породици Јакшић и породица Бакић се после узалудних покушаја да очува своје традиције нагло однородила. Код њих се такође учава извесна брига о својим духовним коренима али и рани трагови однорођења условљени потребама породице за економским и социјалним наплетком. Знамо да су Павлу Бакићу у више наврата долазили православни калуђери из Србије ради новчаних поклона.³⁸ Можемо претпоставити да су те везе и биле много чешће него што нам очувани документи откривају.

Таква је била друштвена ситуација у којој се развијала нова српска елита, економски и духовно слабашна али свесна своје традиције. Та елита се морала задовољити изградњом неколико манастира, набавком црквених књига и израдом тек понеког уметничког дела. Из овог периода нема ниједног самосталног књижевног дела, готово ниједне фреске, слике или предмета уметничке вредности. Ипак чињеница да се одржала разноврсна ктиторска и духовна делатност и у овако суженом обиму представља изузетну појаву с обзиром на опште околности у којима је народ живео.

Тако је нестао и последњи већ проређени део елитног слоја српског друштва. После векова проведених на Балкану, током којих се у процесу друштвене диференцијације постепено издвојила српска друштвена елита српски народ је остао без својих предводника, најважнијих чинилаца друштва. Предводници Срба током раног периода османске историје на Балкану биће убрзо заборављени. Успон те српске елите која је преузела део служби и понешто од традиције средњовековног племства није довео

³⁶ *Стари српски записи и натписи*, 1, 159-163.

³⁷ Капитон Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД, књига VIII, свеска 25 старог реда, 278-283.

³⁸ А. Ивић, *Споменици*, 120-123. Писма Павла Бакића од 20. и 21. априла 1534. године.

до очувања средњовековних вредности и потреба елите. Вековна аристократска традиција је тада заувек и потпуно прекинута а нови српски предводници који су током XVIII столећа настајати на територији Хабзбуршке државе, као и они из ослобођене Србије XIX века, морали су да потраже своје историјске корене откривајући их стрпљиво у старим документима. Нови духовни темељ на коме је током XVIII и XIX столећа створена српска елита али и модерни духовни лик народа биће стога наглашено романтичарски и историјски, а готово увек псеудотрадиционалан.

Извори

Барјактаревић, Фехим, *Турска документи манастира Св. Тројице код Пљевља*, Споменик СКА, I, XXIX, Други разред, Сарајево, 1935.

Ивић, Алекса, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током и столећа*, Нови Сад, 1910.

Невострујев, Капитон, Три хрисовуље у Хиландару, *Гласник СУД*, књига VIII, свеска 25, старог реда.

Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи натписи*, I, Београд, 1902 (фототипско издање, Београд, 1982.).

Torok Balint eletehez, Tortenelmi Tar, 1879.

Литература

Давидов, Динко, *Манастир Шишатовца*, зборник радова, Нови Сад, 1989.

Давидов, Динко, *Фрушкогорски манастири*, Београд, 1992.

Живојиновић, Слободан, *Манастир Боговађа*, Београд, 1971.

Зиројевић, Олга, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683*, Београд, 1985.

Зиројевић, Олга, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад, 1992.

Кајмаковић, Здравко, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево, 1971.

- Кнежевић, Бранка, *Манастир Лапушња*, Републички завод за заштиту споменика културе, Саопштења, XVIII, 1986.
- Кнежевић, Бранка, *Ктитори Лапушње*, Зборник ЛУ МС, 7, 1971.
- Кораћ, Војислав-Ђурић, Ј, Војислав, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV-XVII века*, Зборник Филозофског факултета, VIII, Београд, 1964.
- Костић, Мита, *Стеван Штиљановић*, Глас српске краљевске академије, СХ, Сремски Карловци, 1923.
- Кулић, Бранка Срећков Недељка, *Манастири Фрушке горе*, Нови Сад, 1994.
- Кулић, Бранка, *Манастир Раковац*, Нови Сад, 1999.
- Лемајић, Ненад, *Српска елита на размеђу епоха*, Сремска Митровица – Источно Сарајево, 2006.
- Мано-Зиси, Катарина. *Рукописи књиге цркве св. Николе у Заступу*, зборник Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори, Цетиње, 1989.
- Матић, Војислав, *Манастир Беочин*, Нови Сад, 2006.
- Матић, Војислав, *Манастир Крушедол*, Нови Сад, 2007.
- Медаковић, Дејан, *Света гора фрушкогорска*, 2007, 2010².
- Милеуснић, Слободан, *Водич кроз манастире у Србији*, Београд, 1995.
- Миловановић-Јовић, Оливера, Предраг Момировић, *Фрушкогорски манастири*, Београд, 1990.
- Нилевић, Борис, *Српски православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије Сарајево*, 1990.
- Петковић, Сретен, *Манастир Света Тројица код Пљевља*, Београд, 1974.
- Петковић, Сретен, *Манастир Света тројица у Пљевљима* (друго допуњено издање), Пљевља, 2008.
- Радојчић, Ђорђе, *Карактер и главни моменти из прошлости српских штампарија*, Историјски записи, VI, св. 7-9, Цетиње, 1950.
- Тимотијевић, Мирослав, *Манастир Крушедол*, I-II, Београд, 2008.
- Ђоровић, Владимир, *Манастир Довоља*, Гласник Скопског научног друштва, XIII, Скопље, 1934.
- Ђоровић, Владимир, *Херцеговачки манастири*, *Манастир Житомишљић*, *Старинар*, X-XI, Београд, 1936.
- Ђук, Ружа, *Царица Мара*, Историјски часопис, 1979, књ. XXV- XXVI.

Храбак, Богумил, *Власи старинци и досељеници у поречју западне Мораве (до 1570. године)*, Зборник народног музеја, XX, Чачак, 1990.

Чакић, Стефан, *Манастир Крушегол*, Нови Сад, 1991.

Nenad Lemajić

FOUNDERS ACTIVITY OF THE SERBIAN LEADERS
AND HEADS FROM THE EARLY OTTOMAN PERIOD

Summary: The Serbian leaders and heads from the Early Ottoman period, as a social group, were formed by the rise of the Vlach commanders who engaged in the process of settling and in the military service, as well as from the small feudal lords and soldiers of the late medieval Serbian state and of a somewhat greater feudal aristocracy. This group existed for more than a century and after that disappeared from half to the end of the 16th century.

During this period, many Serbian leaders also engaged in the founder's activity, which testified to the developed identity awareness and religious spirituality among them. The structure of historical sources is such that these activities can be described only fragmentary and without the possibility of complete scientific evaluation.

Key words: Serbian leaders, foundership, monasteries